

Lesbrief

“Je bent een heks!”

“O, ja? Bewijs dat maar eens”

Als iemand je een heks noemt, betekent dat meestal niet veel goeds. Er wordt mee bedoeld dat je stiekem doet, of juist dat je te bijdehand bent of dat je er als een lelijk oud vrouwtje uit ziet.

Vroeger kon het grote gevolgen hebben als iemand voor heks uitgemaakt werd. Hoe dat ging en wat het stadje Oudewater daarmee te maken heeft, komt allemaal aan de orde in deze lesbrief. Lees de teksten en de vragen daarbij zorgvuldig. Probeer zo goed mogelijk na te denken over het antwoord. Neem een pen met een mooie toverkleur en schrijf de antwoorden op de lijntjes tussen de vragen. Als je niet genoeg ruimte hebt, kun je ook op de achterkant van het papier schrijven. Vaak gaat het niet om een goed of fout antwoord maar om het best bedachte antwoord. Abracadabra!

© 2005 Machteld Löwensteyn en Hester Schölvink

Deze internetuitgave is uitsluitend bestemd voor gebruik als lesbrief in schoolverband of in Museum de Heksenwaag te Oudewater. Alle rechten zijn voorbehouden. Niets uit deze internetuitgave mag worden vervoelvoudigd (behoudens eigenlijk gebruik als lesbrief zoals hiervoor omschreven), opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, digitaal, door fotokopieën, internetpublicatie, opnamen, of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteurs/redacteers.

1. De Heksenwaag in Oudewater.

Oudewater is een stadje dat tussen Utrecht en Gouda ligt, in een prachtig, groen rivierengebied. Midden in de stad staat de waag. Die staat er al heel lang, vanaf 1595, meer dan 500 jaar. De eikenhouten schalen van de weegschaal, die binnen hangt, zijn nog ouder. Zij stammen uit 1452. Zij werden gered uit een nog vroeger waaggebouw dat verloren ging toen de Spanjaarden in 1575 Oudewater verwoestten.

Een waag hoorde vroeger bij een stad. Daar moest je handelswaren laten wegen voor ze werden verkocht. In Oudewater ging het meestal gewoon om koeien en kazen, hennep en touw. Maar tijdens de zeventiende en achttiende eeuw, en misschien zelfs al eerder, gebeurde er iets heel bijzonders. Ook mensen die van hekserij werden beschuldigd konden zich laten wegen. Men keek eerst hoe lang en hoe dik je was. Als de weegschaal dan een gewicht aangaf dat je zo ongeveer kon verwachten kreeg je een certificaat uitgereikt. Daarin stond vermeld dat

je een normaal gewicht had. Je denkt vast, wat had zo iemand aan dat certificaat?

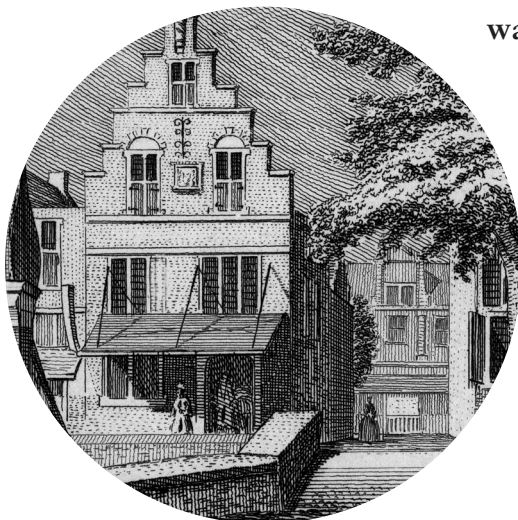
Nu, er waren in die tijd mensen die geloofden dat je heksen kon herkennen aan een abnormaal gewicht.

Daarom kon het certificaat helpen deze mensen ervan te overtuigen dat je geen heks was. Zo komt het dat men tegenwoordig van de *Heksenwaag* in Oudewater spreekt. Eigenlijk vreemd, want

mensen kwamen er juist, om van de benaming *heks* af te komen. Maar het

klinkt wel spannend. Overigens, vroeger

sprak men eerder van toverij en toveressen, dan van hekserij en heksen.

Vraag 1 Hoe vaak denk je dat de weegschaal in de Heksenwaag in Oudewater een ongewoon gewicht heeft aangegeven?

2. Hoe ziet een heks eruit?

Heksen komen vaak voor in de kinder en jeugdliteratuur van tegenwoordig, en natuurlijk ook in sprookjes. Vaak zijn ze prachtig afgebeeld op de plaatjes in deze boeken. Wel valt op dat ze er bijna altijd hetzelfde uit zien.

Vraag 2 Zou je op kunnen schrijven hoe een heks er volgens jou uit ziet?

3. Het verhaal van Leentje Willems.

Leentje Willems woonde rond het midden van de zeventiende eeuw aan de oever van de Lange Linschoten, een riviertje in de buurt van Oudewater. Op een dag beschuldigden haar burens Leentje ervan dat zij een kind ziek had getoverd. Dat zou zij met een koek hebben

gedaan die zij het kind te eten gaf. Vanaf die dag had Leentje geen rust meer. Ze werd bedreigd, en opgeschoten jongens deelden rake klappen aan haar uit.

Ook probeerde men haar te dwingen het zieke kind te zegenen. Natuurlijk begreep zij dat de mensen geloofden dat zij de betovering daarmee zou wegnemen, en het

kind beter zou worden. Maar ze piekerde er niet over, want daarmee zou zij toegeven dat zij inderdaad een toveres was. Ze was ten

einde raad. Arme Leentje Willems. Lees na het maken van de vragen, bij de volgende opdracht maar snel hoe het verder met haar gaat.

Vraag 3a Waarom denk je dat de mensen Leentje ervan beschuldigden het kind ziek te hebben getoverd? Van koek word je toch niet ziek?

Vraag 3b

Welke sprookjes ken je waar de heks iemand verleidt met een lekkernij?

Afbeelding links:

In de negentiende eeuw, ruim 100 jaar nadat men er in Oudewater mee was gestopt, maakte een kunstenaar een fantasie-tekening van de weegproef. Zij diende als voorbeeld voor deze prent, die in de Heksenwaag hangt.

4. Leentje op de weegschaal.

Na twee jaar hielden de bedreigingen nog niet op. Het ging van kwaad toch erger. Leentje vreesde zelfs voor haar leven. Daarom nam ze een besluit. Ze ging zich in Oudewater laten wegen, en zo bewijzen dat ze geen toveres was. Daar aangekomen ging Leentje bij de twee burgemeesters, vroeger had een stad er meer dan één, toestemming vragen. Maar die vonden het niet goed. Alleen mensen die riskeerden op de brandstapel te sterven werden tot de weegproef toegelaten, en dat gevaar liep Leentje niet, legden zij uit. In Holland (daar lag Oudewater toen, en niet in de provincie Utrecht zoals nu), waar Leentje woonde, werden mensen immers niet meer voor toverij tot de brandstapel veroordeeld?.

Maar Leentje hield voet bij stuk, want zij vond dat ook haar leven op het spel stond. Niet vanwege fanatieke rechters maar vanwege boze buurtgenoten. Uiteindelijk kreeg ze het voor elkaar. De weegproef ging toch door. Eerst moest Leentje zich tot op haar onderhemd uitkleden en zich door de stadsvroedvrouw laten onderzoeken of ze niet ergens stiekem zware dingen had verstoppt. Toen kwam de waagmeester haar wegen. Twee schepenen (een soort wethouders) waren als getuigen

aanwezig en ook andere voorname burgers keken toe. Leentje ging op de ene schaal zitten. Zou ze het toch eng gevonden hebben? De waagmeester zette het nodige aantal gewichten op de andere schaal. Leentje had een normaal gewicht. De stadssecretaris schreef een certificaat voor haar uit waarin hij dat met nadruk vermeldde. Het is waarschijnlijk goed gekomen tussen Leentje en haar buurtgenoten aan de oever van de Lange Linschoten. Het is namelijk bekend dat zij er zeventien jaar later nog woonde en bepaald niet arm was.

Vraag 4 Leentje moet de burgemeesters overhalen haar tot de weegproef toe te laten. Waarom aarzelden de burgemeesters? Wat kan je daaruit afleiden over de mensen die voor de komst van Leentje werden gewogen?

5. Een geschokte maar nieuwsgierige jongeman.

Toen Leentje Willems zich in Oudewater liet wegen woonde daar een jongeman die voor predikant studeerde. Nicolaes Borremans heette hij. De zaak van Leentje had grote indruk op hem gemaakt.

Hij was zich er niet van bewust dat er nog zoveel mensen zo stellig in toverij geloofden. Nicolaes had veel boeken over toverij gelezen, en was ervan overtuigd dat het niet bestond. Laat staan dat je mensen zou vervolgen omdat ze zouden kunnen to-

veren. Om mensen van hun toverijgeloof af te helpen vertaalde hij een boek van een Duitse priester uit het Latijn naar het Nederlands. Deze priester had, nog niet zo lang geleden, mensen gesteund die in Duitsland voor toverij tot de brandstapel waren veroordeeld. Hij voerde heel vertrouwelijke gesprekken met deze veroordeelden, vertelde hij in zijn boek. En wat bleek, niemand was schuldig. Toverij, desnoods geloof je dat het bestaat, maar bewijzen dat iemand er aan doet, dat is onmogelijk, waarschuwde de priester, vervolgen kun je daarom beter laten.

In het voorwoord van zijn vertaling heeft Nicolaes ook een en ander over de weegproef in Oudewater geschreven. Daarom kennen wij nu de

geschiedenis van Leentje, en nog meer verhalen. Deze hoorde hij van een aantal mensen in Oudewater die hij over weegproef ging interviewen.

Vraag 5 Als jij Nicolaes was, wie in Oudewater zou jij dan vragen stellen over de weegproef? Tip: Lees opdracht 4 nog een keer.

6. Twee legenden over de oorsprong van de weegproef.

Nicolaes Borremans wilde natuurlijk heel graag weten hoe de weegproef van Oudewater in de wereld was gekomen. Van de stadsbode, Meester Jan, die de mannen moest onderzoeken voor ze de weegproef mochten ondergaan, hoorde hij daarover twee verhalen. Dit is het eerste:

In de eerste helft van de zestiende eeuw heerste er over Nederland een keizer, zijn naam was Karel V. Op een dag bracht de keizer een bezoek aan het dorpje Polsbroek, vlak bij Oudewater. Toen hij daar aankwam waren de pastoor en de schout (soort politierechercheur) net bezig een vrouw op de brandstapel te zetten. Ze hadden de vrouw gewogen omdat ze beschuldigd werd van toverij en ze was te licht bevonden. Speciaal voor de keizer deden ze de weegproef nog een keer over. Dat hadden ze beter niet kunnen doen. De keizer ontdekte dat ze vals speelden. Een pennetje zorgde ervoor dat de weegschaal niet doorsloeg en nauwelijks gewicht aangaf. De keizer ontstak in woede en bepaalde dat de stad Oudewater voortaan het voorrecht had de weegproef uit te voeren, omdat men daar heel eerlijk woog, met zuivere gewichten. Zo'n voorrecht heet privilege. Sindsdien kwamen mensen die van toverij beschuldigd werden soms naar de waag in Oudewater om de weegproef te ondergaan.

De stadsbode wist niet of het om een waar gebeurd verhaal ging. Meneer Tromper, die vroeger burgemeester en schepen was geweest, en daarom vaak met de weegproef te maken had gehad, kon het Nicolaes ook niet zeggen. Tijdens de verwoesting van de stad in 1575, waren de stadsarchieven, papieren waarop onder andere besluiten, overeenkomsten, gebeurtenissen en rekeningen genoteerd stonden, verloren gegaan, vertelde hij. Daarom was het niet mogelijk dit verhaal te controleren, of naar het privilege te zoeken. Voor mensen die nu onderzoek naar de geschiedenis doen, zij heten historici, is dat ook heel jammer.

Vraag 6 Kan je een tweede geschiedenis over de oorsprong van de weegproef in Oudewater bedenken?

7. Waar kwamen Leentje's voorgangers vandaan?

Nicolaes Borremans was heel nieuwsgierig naar de mensen die zich vóór Leentje, gedurende de eerste helft van de zeventiende eeuw, lieten wegen. Stadssecretaris de Hoy vertelde hem dat het er veel waren geweest, en gaf hem de kopie van een weegcertificaat van een vrouw uit een Duits gehucht. Van de stadsbode begreep hij dat ze uit gebieden net over de grens met Duitsland afkomstig waren. Kwamen ze misschien ook uit de buurt waar de Duitse priester van het boek dat hij vertaalde had gewerkt? En werden ze inderdaad door het gerecht vervolgd en riskeerden zij de dood op de brandstapel? Hij kon het bijna niet geloven. Hij vroeg Meneer Tromper ernstig of dat allemaal waar was, en deze kon het volledig bevestigen.

Ook later wilden historici graag harde feiten vinden, die klopten met het relaas van Nicolaes. Ze zochten in het stadsarchief van Oudewater, want zij hoopten dat de stadssecretaris ook voor zichzelf kopieën van de weegcertificaten had bewaard. Het zou interessant zijn daarin te kunnen lezen hoe de mensen die zich lieten wegen heetten, waar ze vandaan kwamen, en vooral ook hoeveel het er waren

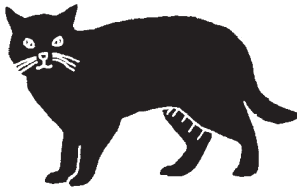

geweest. Maar helaas, de papieren van de stadssecretaris de Hoy waren zoek geraakt. Wel vonden ze die van de stadssecretarissen die later in Oudewater werkten, tot ver in de achttiende eeuw. Wat een plezier, daar zaten wel kopieën van weegcertificaten in, van acht vrouwen en een echtpaar. Het bleek dat ze bijna allemaal uit Nederland kwamen. Een vrouw woonde net over de grens met Duitsland.

Vraag 7a Wat zegt het dat historici geen harde feiten konden vinden? Mogen we Meester Jan, Stadssecretaris de Hoy en Meneer Tromper niet geloven?

Vraag 7b Waarom wilden de acht vrouwen en het echtpaar denk je gewogen worden? Vreesden ze voor de brandstapel?

8. Wijzen van bewijzen.

Tijdens een toverijproces, een rechtszaak, probeerde men op allerlei manieren uit te vinden of iemand een toveres was of niet. Ook het toepassen van de weegproef behoorde tot de mogelijkheden. Voor de verdachte, liep het, voor zover we weten, altijd goed af. Een heel andere, minder veilige methode was een bekentenis afdwingen met lichamelijk geweld. Hoe dat kon aflopen vertelt de geschiedenis van Neelken Poussen.

In 1533 werd deze getrouwde vrouw uit het dorpje Westbroek bij Utrecht, aangehouden door de schout (een soort hoofd van politie). Men dacht namelijk dat ze een toveres was. Tijdens de verhoren werd Neelken veel pijn gedaan, ze werd gemarteld op de pijnbank. In die tijd werd namelijk gedacht dat mensen wel de waarheid zouden zeggen als ze maar flink leden. Maar Neelken kon de waarheid niets meer schelen. Ze wilde alleen maar dat de pijn ophield. Daarom gaf ze toe. Ja, zij

had de zwangere vrouw van Gerrit de Sunde ziek getoverd en ja, zij had er ook voor gezorgd dat het dienstmeisje laatst veters, naalden en spelden had overgegeven. Neelken werd doorgestuurd naar het Hof van Utrecht, een hogere rechtbank. Toen de rechter aan haar vroeg of het waar was van de zwangere vrouw en het dienstmeisje, zei Neelken 'Ja'. Een bekentenis was genoeg. Het Hof veroordeelde haar ter dood. Samen met andere toveressen werd Neelken verbrand.

Vraag 8 Nog een andere toveressentest was de waterproef, hoe ging die in zijn werk? Zou jij liever de weeg of de waterproef ondergaan?

9. Hekserij in Europa en Nederland.

Mensen lijken altijd en overal in hekserij, of toverij, hoe je het wil noemen, te hebben geloofd. Dat betekende niet automatisch dat vermeende heksen op grote schaal werden vervolgd. Dat gebeurde in Europa op een bepaald moment wel, van ongeveer 1450 tot ongeveer 1750. Een van de redenen is waarschijnlijk dat men was gaan denken dat heksen een verbond met de duivel hadden gesloten, en met zijn hulp hun streken leverden. Dat was onacceptabel, zij moesten worden uitgeroeid, luidde de wijd verbreide mening. Niet alle van hekserij verdachten die voor het gerecht verschenen kregen de doodstraf. Maar het waren er toch nog ongeveer 50.000. Gelukkig waren het er niet negen miljoen zoals ook wel wordt beweerd.

In Nederland beginnen de vervolgingen pas echt na 1500. Vanaf het einde van de zestiende eeuw wordt het al steeds minder. In de provincie Holland werd in 1608 te Gorkum voor de

laatste keer een vermeende toveres verbrand. Ze heette Anna Muggen en had, vast onder druk, bekend een pact met de duivel te hebben gesloten en mensen te hebben betoverd. Wat jammer dat men blijkbaar niet met Anna naar Oudewater is gegaan! Het laatste toverijproces, een paar jaar later in Woerden, eindigde in vrijspraak. De burgemeesters in

Oudewater hadden gelijk toen ze zeiden dat

Leentje niet bang hoefde te zijn op de brandstapel te eindigen.

Maar dat betekende niet dat mensen niet meer geloofden dat je vee dood kon worden getoverd, je kinderen ziek, je gewassen dor, je koeien zonder melk. Zij bleven iemand zoeken om van deze betoveringen te beschuldigen, maar aangifte doen bij het gerecht had geen zin meer.

Vraag 9a In Nederland was men vanaf het einde van de zestiende eeuw steeds minder geneigd mensen voor toverij vervolgen. Hoe kwam dat denk je? Tip: Lees nog eens over de Duitse priester bij opdracht 5.

Vraag 9b Weet je welke streken mensen vroeger nog meer aan heksen toeschreven?

Vraag 9c Nog steeds zijn er mensen die in hekserij geloven. Geloof jij erin? Ken jij een voorval waarbij het om hekserij ging?

Vraag 9d Ben je wel eens beschuldigd van iets wat je echt niet hebt gedaan? Heb je ooit van iets wat je niet gedaan had, gezegd dat je het wel gedaan had? En waarom dan?

10. Hekserij vandaag de dag.

Als je denkt dat vandaag de dag heksen alleen maar in sprookjes voorkomen en niemand meer in hekserij gelooft, heb je het goed mis. Er bestaan, ook in Nederland, bijvoorbeeld zogenaamde heksenkringen. Het zijn clubs van mensen die denken dat ze heksen zijn. Hun informatie halen zij overal vandaan. Daarom zijn hun ideeën over wat heksen zijn nogal verschillend. Vaak denken ze dat de opvolgers zijn van de heksen die in vroegere eeuwen werden vervolgd. Maar dat klopt niet. Sommige moderne heksen bedrijven liefdesmagie. Ze bereiden middeltjes waarmee ze hopen degene die zij lief hebben te veroveren. Hier volgt een recept.

*J*e hebt nodig:

1 roze kaars, 1 flesje olijfolie, een mesje en een kaarsenstandaard.

Doe wat olie tussen je handen. pak de kaars in het midden vast. Wrijf vanaf het midden naar boven de olie over de kaars. Als je bovenaan de kaars bent, moet je helemaal naar beneden wrijven. Terwijl je dit doet denk je heel hard aan je geliefde. Als je klaar bent kerf je met een mesje een wens in de kaars en zet hem in een standaard. Denk nu telkens als je de kaars brandt weer hevig aan je geliefde. En nu maar afwachten of die net zo betoverd raakt van jou als jij van hem of haar.

Colofon

Concept, eindredactie en wetenschappelijk advies: Machteld Löwensteyn te Amsterdam.

Concept en tekst: Hester Schölvink, De Nieuwe Collectie te Amsterdam.

Ontwerp: Jacqueline Elich te Amsterdam.

Illustratie scheldpartij: Tine Thörig te Amsterdam.

Met dank voor gebruik van illustraties van Jean Dulieu uit Jean Dulieu, De Hooikooi aan Uitgeverij De Meulder te Assen en van Winnie Gayler uit Otto Preussler, de kleine heks aan Uitgeverij Lemniscaat te Rotterdam.